

WELK RECHT & WELKE ETHIEK?

Over Konrad Morgen. *The conscience of a Nazi Judge*

Thomas Mertens*

* Prof.dr. T.J.M. Mertens is hoogleraar rechtsfilosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Voor dit artikel is naast het boek *Konrad Morgen. The conscience of a Nazi Judge* van Pauer-Studer & Velleman gebruik gemaakt van: H. Pauer-Studer, 'Law and Morality under Evil Conditions: The SS Judge Konrad Morgen', *Jurisprudence* (3) 2012, p. 367-390; H. Pauer-Studer & J. David Velleman, 'Ethics of a Nazi Judge', 2 juni 2015, <https://aeon.co/essays/the-nazi-judge-who-sought-justice-in-the-system>.

1 Zie bijv. I. Buruma, *Year Zero. A History of 1945*, Londen: Atlantic Books 2013.

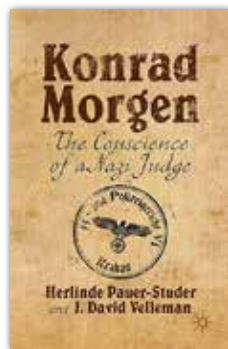
2 Zie bijv. K. Jaspers, *Die Schuldfrage: Von der politischen Haftung Deutschlands*, Zürich: Lambert Schneider 1946.

3 Zie mijn *Mens & Mensen-rechten* (tweede druk), Amsterdam: Boom 2016, p. 76-87 voor een m.i. adequate vertaling. Daar wordt ook uitvoerig ingegaan op de achtergrond van Radbruchs artikel.

4 Zie bijv. S.L. Paulson, 'Lon L. Fuller, Gustav Radbruch, and the "Positivist" Theses', *Law and Philosophy* (13) 1994, p. 313-359.

5 Radbruchs pleidooi voor een natuurrechtelijke grondslag van het positieve recht heeft veel weerklank gekregen. Denk aan het opnemen van de menselijke waardigheid in de grondwet van de nieuwe Duitse bondsrepubliek of aan het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens. En ook aan Radbruchs oproep om binnen de opleiding van

Konrad Morgen was een bijzondere rechter: lid van de SS met als opdracht gevallen van corruptie binnen die organisatie te vervolgen. Kan iemand die de rechtvaardigheid is toegewijd zoals hij zelf verklaarde, nochtans als rechter functioneren binnen een dergelijke 'criminele' organisatie? Een recente biografie levert een fascinerend, maar gemengd beeld op.

H. Pauer-Studer & J. David Velleman
Konrad Morgen. The conscience of a Nazi Judge
Basingstoke: Palgrave Macmillan
2015, 216 p., € 27,99

Inleiding: Radbruch en de 'weerloze' jurist

In de chaotische periode onmiddellijk na het einde van de Tweede Wereldoorlog¹ probeerden de Duitsers, net als alle anderen van wie het leven door de oorlog overhoop was gehaald, hun leven zo goed en zo kwaad als dat ging weer op te pakken. Wat er allemaal was gebeurd, was lang niet voor iedereen onmiddellijk duidelijk. Maar dat er vreselijke misdaden waren begaan en dat vele Duitsers daarbij betrokken waren geweest, werd hen door de geallieerden wel ingepeperd. Sommigen namen zich dat ter harte.² Een klein lichtpuntje in die tijd zal wellicht een artikel zijn geweest dat de jurist Gustav Radbruch in 1946 publiceerde. Radbruch, een hoogleraar strafrecht en rechtsfilosofie, parlementariër voor de SPD en minister van Justitie tijdens de Weimar-republiek, was snel aan de kant gezet toen de nazi's aan de macht kwamen. Onmiddellijk na de oorlog werd hij vanwege zijn onverdachte verleden tijdens het nazi-regime in ere hersteld en benoemd tot decaan van de juridische faculteit te Heidelberg. Van hem werd verwacht dat hij een substantiële bijdrage zou leveren aan de wederopbouw van het juridisch systeem in Duitsland.

Omdat hij al in 1949 kwam te overlijden, heeft die bijdrage maar van korte duur kunnen zijn, ook al heeft hij in die jaren bepaald niet stilgezeten.

Een van zijn publicaties uit die tijd is een kort artikel dat is gaan behoren tot de canon van de rechtsfilosofie: 'wettelijk onrecht en bovenwettelijk recht'.³ Zoals de titel suggereert, klaagt Radbruch het juridisch systeem van nazi-Duitsland aan dat het 'onrecht' voorzigt van een wettelijke dekmantel, en bepleit hij een nieuw systeem dat gebaseerd is op een natuurrecht dat boven (*über*) de positieve wet uitgaat. Over Radbruchs artikel is heel veel geschreven.⁴ In deze kleine bijdrage wil ik alleen aandacht besteden aan een aspect ervan dat over juristen gaat. Radbruch wijst namelijk twee beginselen aan waarmee het nationaal-socialisme soldaten en juristen aan zich wist te binden: 'bevel is bevel' en 'wet is wet'. Terwijl het voor soldaten altijd duidelijk is geweest, zo vervolgt Radbruch, dat het beginsel 'bevel is bevel' niet onbegrensd geldig is – een misdadig bevel mag niet worden opgevolgd – kende het beginsel 'wet is wet' een dergelijke begrenzing niet: het positivistische rechtsdenken dat de Duitse juristen beheerste, zou helemaal geen ruimte hebben gelaten voor zoiets als een misdadige wet of voor een criterium van minimale rechtvaardigheid waaraan een wet zou moeten voldoen.

Zonder afbreuk te willen doen aan de positieve invloed die van Radbruch is uitgegaan,⁵ moet ook gewezen worden op de problematische kanten van zijn stellingname ten aanzien van de juristenstand. Ten eerste heeft onder andere hierdoor de hardnekkige idee postgevat dat (de beoefening van) het nazi-recht in het teken stond van positivisme en dat de terugkeer van zoiets als nazi-recht alleen maar voorkomen kan worden door natuurrechtelijke normen te incor-

poreren binnen het positieve recht. Kortom, een nauwe band tussen het positieve recht en de ethiek is het juiste antwoord op de dreiging van wettelijk onrecht.

De opvatting van de nazi's over het recht ging helemaal niet uit van een scheiding van recht en ethiek. Sterker nog: er werd expliciet een vereniging van recht en ethiek bepleit

Die idee is problematisch omdat Radbruchs stellingname historisch gezien helemaal niet juist was. De opvatting van de nazi's over het recht ging helemaal niet uit van een scheiding van recht en ethiek. Sterker nog: er werd expliciet een vereniging van recht en ethiek bepleit. De belangrijkste nazistische rechtstheoretici keerden zich tegen het rechtspositivisme. Het recht moet, in de woorden van Karl Larenz, juist nauw verbonden zijn met het ethische en religieuze leven van de gemeenschap.⁶ De gedachte van bijvoorbeeld Kelsen dat recht en ethiek twee strikt van elkaar gescheiden normatieve sferen zijn, wordt scherp van de hand gewezen. Daarom dient het recht zich niet enkel te beperken tot het externe handelen van individuele leden van de gemeenschap, maar zich ook uit te strekken tot hun innerlijke leven, hun intenties en motivaties.⁷ Zo moet het strafrecht zich niet enkel richten op degenen die iets hebben misdaan, maar ook op degenen die allicht snode plannen hebben. Immers, wat is het morele verschil tussen iemand die een misdaad heeft begaan, en iemand die wel de intentie daartoe had, maar door een (on)gelukkig toeval die intentie niet ten uitvoer heeft gebracht?⁸ Kortom, Radbruchs diagnose van de dominantie van het rechtspositivisme is onjuist.

De tweede problematische zijde van Radbruchs stellingname bouwt daarop voort: als de Duitse juristen opgeleid waren in de mentaliteit van 'wet is wet', dan stonden zij in zekere zin 'weerloos' tegen het misbruik dat de nazi's van de wet en van hen maakten. Juristen waren enkel de uitvoerders, de instrumenten van de wet. Na de oorlog gevraagd naar hun rol bij de nazimisdaden zouden zij zich kunnen verexcuseren met een beroep op de wet. Dergelijke excuses waren in die tijd helemaal niet ongewoon: vele Duitsers zeiden van niets te hebben geweten; de weinigen die voor het gerecht werden gesleept, verwezen steevast naar boven, naar de politieke leider die er (immers) toch niet meer was. Pas veel later is onbetwist komen vast te staan dat grote delen van de Duitse bevolking betrokken waren bij en profiteerden van die misdaden. Duitsers waren geen passieve toeschouwers, maar, om met Goldhagen te spreken, 'Hitlers gewillige beulen'.⁹ Dat gold ook voor veel juristen, die met volle overtuiging hun bijdrage leverden aan de verwezenlijking van de nazistische doeleinden: een Stuckart en een Globke door het schrijven van een gezaghebbend juridisch commentaar op de Neurenberger rassenwetten van 1935; een Höhn en een Schmitt door vrolijk volkenrechtelijke rechtvaardigingen te ontwikkelen voor de Duitse expansiedrift naar het oosten (als een soort pendant voor de Amerikaanse Monroe-doctrine).¹⁰ Intussen is wel duidelijk dat die juristen geen weerloze, positivistische instrumenten waren in handen van het nazi-regime, maar *furchtbare* daders.¹¹

Konrad Morgen: biografie van een SS-rechter

Het interessante aan de jurist aan wie deze 'morele biografie' (p. xii) wordt gewijd,¹² is dat geen van beide categorieën op hem van toepassing is: noch een weerloos instrument, noch een vreselijke dader. Hij was eerder een jurist die zich als nazi-rechter binnen het regime bewoog, maar er zich op zijn manier tegen verzette. Dat maakt het niet gemakkelijk om hem te typeren, zelfs niet als men, zoals Pauer-Studer en Velleman beogen, een tamelijk volledige biografie van deze man schetst. Als SS'er en niet al te fanatiek lid van de NSDAP was hij ervan overtuigd dat recht en ethiek met elkaar verbonden dienen te zijn. Fanatiek was hij enkel, naar eigen zeggen, in zijn streven naar rechtvaardigheid (p. 120). Omdat zo iets zeker op het eerste gezicht merkwaardig klinkt uit de mond van iemand die de positie van rechter binnen de SS inneemt, is hun boek volgens de auteurs een studie naar morele complexiteit (p. 125).

Het interessante aan de jurist aan wie deze 'morele biografie' wordt gewijd, is dat geen van beide categorieën op hem van toepassing is: noch een weerloos instrument, noch een vreselijke dader

De biografische gegevens van Konrad Morgen zijn relatief snel verteld: hij leefde van 1908 tot 1982, studeerde rechten aan diverse universiteiten in Duitsland en daarbuiten, werd benoemd – na zijn volledige juridische kwalificatie – als gewoon rechter, moest dat gewone rechterschap echter al snel opgegeven,¹³ keerde een tijdje later binnen de rechterlijke macht terug, en wel binnen die van de SS, trad na het einde van de oorlog regelmatig op als getuige in de processen tegen hooggeplaatste nazi's en oorlogsmisdadigers.

Het meest in het oog springende aspect van dat leven is natuurlijk het feit dat hij rechter was binnen de SS. Voor wie dat niet wist: er was inderdaad een speciale rechterlijke macht voor SS'ers. De reden voor het instellen van zo'n aparte rechterlijke macht was het voorkomen dat leden van de (Waffen-)SS en (later) leden van de zogenaamde *Einsatzgruppen* vervolgd en berecht zouden worden voor oorlogsmisdaden door de gewone militaire rechtbanken van de Duitse Wehrmacht. Zo werd de autonomie van de SS beschermd; verder was het er Himmler om te doen de zuiverheid en dus het elite-karakter van de SS te bewaken (p. 18). Deze rechterlijke macht werd ingesteld in 1939, maar kreeg niet de beschikking over een eigen wetboek. Zij werd geacht de gewone burgerlijke en met name militaire wetsbepalingen toe te passen. Centraal stond artikel 92 van het Wetboek van Militair Strafrecht op grond waarvan militaire insubordinatie kon worden vervolgd en bestraft. De rechterlijke macht van de SS kreeg tot taak deze strafbepaling extensief te interpreteren, zodat ook elke schending van de SS-code van 'eer en fatsoen' opgevat kon worden als insubordinatie. Deze SS-rechtbanken moesten er dus op toezien dat de leden van de SS zich niet alleen hielden aan de wet, maar ook aan de hen gestelde

de nieuwe generatie van juristen plaats in te ruimen voor het natuurrecht, de mensenrechten en rechtsvergelijking is gehoor gegeven.

- 6 Zie: Pauer-Studer 2012, p. 371-372; zie ook bijv. M. La Torre, 'A National-Socialist on Crime and Punishment. Karl Lorenz and the so-called "Deutsche Rechtserneuerung"', *Rechtstheorie* (25) 1994, p. 57-86.
- 7 Zie o.a. Pauer-Studer 2012, p. 373; een klassieke tekst hier is: C. Schmitt, *Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens*, Hamburg: Duncker & Humblot 1934.
- 8 Vandaag de dag zouden we spreken van 'moral luck'. Zie: B. Williams, *Moral Luck*, Cambridge: Cambridge University Press 1981, p. 20-40.
- 9 D. Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, London: Knopf Doubleday 1996.
- 10 Zie bijv. C. Schmitt, 'Völkerrechtliche Großraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte' (1941), in: C. Schmitt, *Staat, Großraum, Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916-1969*, Berlin: Duncker & Humblot 1995.
- 11 I. Müller, *Furchtbare Juristen. Die unbewältigte Vergangenheit der deutschen Justiz*, Berlin: Kindler 1987.
- 12 Intussen verscheen ook: K. Prenger, *Een rechter in Auschwitz*, Amsterdam: Brave New Books 2017.
- 13 Waarschijnlijk vanwege het feit dat hij als rechter in een bepaalde zaak te weinig de nazi-partijlijn volgde (p. 16).

Foto: Manon Heinsman | © Ars Aequi

hoge ethische eisen. Zo werden zij geacht zich strikt te houden aan de rassenwetten en elk seksueel contact met minderwaardige rassen te vermijden; ook elke vorm van corruptie, met name zelfverrijking door het zich toe-eigenen van eigendommen van de staat, was strikt verboden.

In zijn werk als (onderzoeks)rechter concentreerde Morgen zich met name op corruptie. Volgens een door hem in die tijd geschreven artikel zou corruptie niet alleen een inbreuk zijn op het eigendomsrecht van een ander, maar ook getuigen van een immoreel karakter. Zo iemand zou de-loyaal zijn ten opzichte van zijn omgeving, enkel gericht op het eigen gewin en gespeend van enig moreel besef. Daarom is een 'corruptiecrimineel' een echte vijand van de volksgemeenschap (p. 27). Wanneer Morgen in 1941 een corruptieschandaal op het spoor komt dat hem tot dicht bij Himmler zelf brengt, wordt hij van de zaak afgehaald en gedwongen om de rechterlijke macht van de SS te verlaten. Hij dient dan korte tijd in het oosten. In 1943 haalt Himmler hem weer terug om geruchten over grootschalige corruptie binnen de concentratie- en vernietigingskampen te onderzoeken.

Inderdaad komt Morgen corruptie op het spoor en dat brengt hem ertoe bepaalde kampcommandanten vanwege corruptie te vervolgen, niet altijd met veel succes, maar soms ook wel. Het (gruwelijke) verhaal van hoe Morgen op het spoor komt van grootschalige corruptie in Auschwitz – en dat deel uitmaakt van zijn getuigenis tijdens het Auschwitz-proces in 1964 – is de moeite waard om hier kort te memoreren.¹⁴ Morgen vertelt over een ongewoon (zwaar) pakketje dat via de militaire post van Auschwitz is verstuurd. Het is afkomstig van een ziekenbroeder en gericht aan diens vrouw. Vanwege de zwaarte wordt het geopend

en dan blijkt het goud te bevatten: samengesmolten vullingen afkomstig uit mensentanden. Morgen komt tot de bevinding dat een dergelijke grote hoeveelheid goud alleen maar afkomstig kan zijn van een heel grote hoeveelheid doden.

Deze vondst doet Morgen besluiten onderzoek te doen naar corruptie in Auschwitz. Zijn eigen verslag van dit bezoek aan Auschwitz is – hoe zal ik het noemen – fascinerend. Morgen wordt daar geconfronteerd met de 'monsterlijke misdaden' van een industriële massamoord (p. 36). Maar hij is misschien nog wel meer geschokt wanneer hij na een rondleiding door het kamp uiteindelijk terecht komt bij de barakken van het SS-personeel en ziet hoe die SS'ers zich na gedane arbeid vermaken met drank en (joodse) vrouwen. Wanneer hem later, tijdens het Auschwitz-proces, gevraagd wordt naar het verschil tussen enerzijds de industriële vernietiging van mensenlevens en anderzijds de corruptie die soms gepaard ging met het vermoorden van mogelijke getuigen, verklaart Morgen dat hij als SS-rechter alleen de bevoegdheid had om SS'ers te vervolgen voor corruptie en voor moorden zonder wettelijke grondslag (p. 93, 67). 'Moorden' die waren bevolen door het staatshoofd, kon hij niet vervolgen omdat ze 'legaal' waren.¹⁵ Slechts tegen illegale moorden en tegen corruptie kon hij als rechter iets ondernemen, omdat die in strijd waren met het genoemde, ruim geïnterpreteerde artikel 92.

Aan het einde van de oorlog wordt Morgen opgepakt door de Amerikanen als een mogelijke oorlogsmisdadiger. Hij wordt voor langere tijd vastgezet en ondervraagd. Hij wordt opgeroepen als getuige voor de verdediging tijdens het Neurenbergproces in het kader van de aanklacht tegen de SS als een criminele organisatie. Hij getuigt later in diverse andere processen.

¹⁴ Men komt het verhaal ook al tegen in J. Littell, *The Kindly Ones*, London: HarperCollins 2010 (oorspr. *Les Bienveillantes* 2006), p. 603.

¹⁵ Het zal niet verbazen dat over de vraag of een dergelijk bevel werkelijk bestaan heeft en over de vraag of die rechtskracht zou hebben gehad, de nodige controverse bestaat. Het gaat hier alleen om wat Morgen verklaart.

Konrad Morgen: wat moeten we van hem vinden?

Het valt de auteurs van het hier besproken boek niet gemakkelijk om zich een oordeel te vormen over deze Konrad Morgen of op grond van diens geschiedenis iets zinvols te zeggen over de aard van het recht. Een van de redenen daarvan is dat veel van wat we over Morgen weten, afkomstig is van hemzelf, van wat hij na de oorlog verklaard heeft. En als iedereen sowieso al liegt,¹⁶ dan ligt dat zeker voor iemand in zijn positie voor de hand. Een andere reden is natuurlijk gelegen in Morgens identiteit als rechter én SS'er, een niet erg voor de hand liggende combinatie. In de eerste hoedanigheid is Morgen verplicht recht te spreken op basis van het positieve recht (het Wetboek van Militair Strafrecht, maar ook de SS-erecode). Sprekend over dat aspect refereert hij regelmatig aan zijn juridische opleiding, waarbinnen hij kennis maakte met een niet-ideologische 'natuurlijke zin voor rechtvaardigheid'. Als SS'er is hij echter gebonden aan de mens- en wereldvisie van die organisatie en dus van het nazisme; juist op grond daarvan stuiten hem overtredingen van haar ethische code, door corruptie of gebrek aan discipline, zeer tegen de borst. Door als rechter op te treden tegen dergelijke overtredingen,¹⁷ waarvoor zeker grote moed nodig was, kon hij, zo beweert hij na de oorlog, proberen naar de mate van het hem mogelijke zand in de machine van de massavernietiging te strooien.

Het is wel duidelijk dat Aristoteles' deugdenethiek – waarin het draait om karaktervorming – in de vorm van noties zoals eer, fatsoen, onomkoopbaarheid en rechterlijke integriteit een belangrijke rol speelde in het leven en werk van rechter Morgen. Volgens de auteurs kan Morgen echter gezien worden als een goed voorbeeld van de beperkingen van een dergelijke ethische benadering (p. 125). In de ethiek van Aristoteles staan dergelijke deugden ingebed in een theorie over het goede menselijke leven; in het kader van de SS maakten ze echter deel uit van een ideologie van raciale ongelijkheid en suprematie. Daarom kunnen dergelijke deugden geïsoleerd van een grotere institutionele context geen echte morele betekenis hebben. Net zo min is het mogelijk om met Morgen de strafrechtelijke rechtvaardigheid los te maken van de vraag naar de sociale en politieke (on)rechtvaardigheid waarbinnen zij functioneert (p. 122).

Leert de casus Morgen ons iets over de verhouding van recht en ethiek? Morgen zelf was inderdaad noch een weerloos instrument noch een *furchtbare* jurist. De morele psychologie heeft ons intussen geleerd, zo stellen de auteurs, dat mensen die dergelijke grootschalige gruwelijkheden meemaken, niet met behulp van de 'botte' begrippen van goed en kwaad opgedeeld kunnen worden. Morgen was niet zwart of wit, maar grijs, zo oordelen zij (p. 125).

Na het nazisme is vaak betoogd dat het morele bederf van een rechtssysteem alleen voorkomen kan worden door dat systeem te schragen met materiële ethische normen. Die stelling is, zo blijkt, niet onproblematisch

Na het nazisme is vaak betoogd – al dan niet met Radbruch – dat het morele bederf van een rechtssysteem alleen voorkomen kan worden door dat systeem te schragen met materiële ethische normen. Die stelling is, zo blijkt, niet onproblematisch: het hangt er maar van af welke ethische normen maatschappelijk aanvaard worden. Dus stelt zich de vraag hoe te onderscheiden tussen een ethisch juiste en een ethisch onjuiste onderbouwing van het positieve recht? Ethische opvattingen blijken vaak even kneedbaar als rechtsnormen.¹⁸

Misschien kunnen er dan procedurele 'eisen' gesteld worden aan een rechtssysteem die niet direct teruggaan op omstreten morele normen, maar toch een ontaarding van het recht zoals ten tijde van de nazisme kunnen voorkomen? De auteurs menen dat dit mogelijk is, en bepleiten een set van niet-normatieve eisen die aan elk rechtssysteem gesteld moeten worden. In de mate waarin van die eisen wordt afgeweken, verliest een rechtssysteem zijn rechtskarakter. Dit is geen nieuwe gedachte. De auteurs sluiten aan bij Lon Fullers idee van de zogenaamde 'interne moraliteit van het recht'. Om recht te zijn moet een geheel van normen voldoen aan eisen zoals die van algemeenheid, openbaarheid, betrouwbaarheid, voorspelbaarheid, interne consistentie en de afwezigheid van (een zekere mate van)¹⁹ retroactiviteit.²⁰ Recentelijk is deze gedachte verder ontwikkeld in een bekend boek van Shapiro.²¹

Wat maakt een rechtssysteem tot een systeem van recht en niet van onrecht, en wat is de plaats van een rechter binnen een geperverteerde maatschappelijke orde?

Tot slot: 3,5 ster

Tegenwoordig bestaat de gewoonte om boeken te beoordelen met sterren op een schaal van vijf. Verdient het boek van Pauer-Studer en Velleman 5 sterren? Ik zou menen van niet. In de inleiding proberen zij hooggespannen verwachtingen weg te nemen. Dit boek is, zo schrijven zij, geen morele biografie in de trant van Hannah Arendts 'Eichmann in Jerusalem'. Zij beschikken niet over 'Arendt's towering intellect and biting style' en ook niet over een 'sweeping thesis' zoals 'the banality of evil'.

Deze bescheidenheid siert de auteurs. Hun boek over Morgen is prachtig uitgegeven, met foto-materiaal, met een verantwoording van hun gebruik van archieven, met een uitgebreid notenapparaat en met vele literatuurverwijzingen. Toch is hun boek niet zo geslaagd. Veel hoofdstukken zijn kort en vormen vaak enkel een gedetailleerde opsomming van de feiten. Daarmee slagen zij er niet Morgens leven tot een meeslepend verhaal te maken. Misschien heeft dat te maken met hun wens om biografische gegevens met een morele evaluatie te verbinden.²² Dat doet niet af aan de betekenis van het vraagstuk waarvoor zij aandacht vragen: wat maakt een rechtssysteem tot een systeem van recht en niet van onrecht, en wat is de plaats van een rechter binnen een geperverteerde maatschappelijke orde?

16 Zie het recente: S. Stephens-Davidowitz, *Everybody lies. What the Internet Can Tell Us About Who We Really Are*, London: HarperCollins 2017.

17 Zo heeft Morgen zelfs geprobeerd Eichmann te vervolgen (p. 102-106). Het feit dat dit niet gebeurde, wordt ten faveure van Eichmann aangehaald door diens verdediging tijdens het proces in Jerusalem, zie: D. Cesarani, *Eichmann. His Life and Crimes*, Londen: Vintage Books 2005, p. 280.

18 In *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil* (oorspr. New York: Viking Press 1963, revised and enlarged 1965, Londen: Penguin 1994, p. 116, zie ook: p. 52, 125, 276, 150) merkt Arendt vindingrijk op dat 'evil in the Third Reich had lost the quality by which most people recognize it – the quality of temptation'. In plaats van te zeggen 'gij zult niet doden' luidde de wet in Hitlers land: 'gij zult doden'.

19 Een absoluut verbod (behalve wellicht in het strafrecht) zou in strijd zijn met de praktijk van het recht, zie: H. Kelsen, 'The rule against Ex Post Facto laws and the prosecution of the axis war criminals', *The Judge Advocate Journal* (II) 1945, p. 8-12.

20 L.L. Fuller, *The Morality of Law*, New Haven, CT: Yale University Press 1969, p. 33-94.

21 S. Shapiro, *Legality*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2011.

22 Is Arendts *Eichmann in Jerusalem* een morele biografie? Zij zelf noemt het een 'verslag'. Men vindt mijn lezing van dit verslag in mijn: *Hannah Arendt en het Eichmann-proces. Enige kanttekeningen*, Deventer: Kluwer 2010.